

The attitude of Abu Nasr Al-Farabi to the "Poetics" by Aristotle in the medieval Muslim East

Radif Mustafayev

Doctor of philosophy on philosophy, associate professor, Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, senior scientist. Azerbaijan.

E-mail: hradif@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0046-1440>

Abstract. This article highlights the views of the peripatetic philosopher Abu Nasr al-Farabi, the poetic work of Antiquity by the Greek philosopher Aristotle in the medieval Muslim East. Due to it the article brings to light the similarities and identities of the medieval Muslim East. For this, we have to pay attention to the unique and original aspects of peripatetism in the medieval Muslim East. Another feature of the study is not only the definition of the medieval Muslim East from the point of view of al-Farabi, but also the justification of the influences that were exerted on the philosopher. In addition, for the first time in an article referring to the Arabic term used by al-Farabi, the author tried to scientifically determine prease understanding of poetics in the Azerbaijani language.

Purpose: is to highlight the views of the peripatetic philosopher Abu Nasr al-Farabi, who is the author of the poetic work of Antiquity by the Greek philosopher Aristotle in the medieval Muslim East.

Methodology: historical, logical, comparatively corporate and hermeneutic methods.

Scientific novelty: The scientific novelty of the article, first of all, is that it reveals the unique and original aspects of peripatetism in the medieval Muslim East. Another feature of the study is not only the definition of the medieval Muslim East from the point of view of al-Farabi, but also the justification of the influences that were exerted on the philosopher. In addition, for the first time in an article referring to the Arabic term used by al-Farabi, the author tried to scientifically determine an accurate understanding of poetics in the Azerbaijani language.

Keywords: Aristotle, poetics, poetry, Eastern peripatetism, Islam, drama, tragedy, comedy.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.254>

To cite this article: Mustafayev R. (2020) *The attitude of Abu Nasr Al-Farabi to the "Poetics" by Aristotle in the medieval Muslim East.* «Scientific works», Vol. 34, Issue I, pp. 68-77

Article history: Received — 13.01.2020; Accepted — 12.02.2020

Orta əsrlər müsəlman Şərqində Əbu Nəsr Əl-Fərabinin Aristotel "Poetika"sına münasibəti

Radif Mustafayev

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, böyük elmi işçi. Azərbaycan. E-mail: hradif@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0046-1440>

Annotasiya. Təqdim edilən məqalədə məqsəd Orta əsrlər müsəlman Şərqiində Antik dövr yunan filosofu Aristotelin “Poetika” əsərinə münasibət bildirmiş peripatetik filosof Əbu Nəsr əl-Fərabinin baxışlarını işıqlandırmaqdır. Bununla da Orta əsrlər müsəlman Şərqiində antik irsin analoqutək Fərabinin qələmə aldığı əsərlər əsasında onların oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılmışdır. Belə ki, Orta əsrlər müsəlman Şərqiində peripatetizmdən bəhs edərkən onun daha çox özünəməxsus və orijinal tərəflərinin olduğuna diqqət edilməlidir. Tədqiqatın başqa bir özəlliyi isə təkcə Fərabinin baxışlarında Orta əsrlər müsəlman Şərqiindəki mühiti müəyyən etmək deyil, mövcud durumun da filosofun baxışlarına hansı təsirlər göstərdiyini əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Məqsəd: Orta əsrlər müsəlman Şərqiində Antik dövr yunan filosofu Aristotelin “Poetika” əsərinə münasibət bildirmiş peripatetik filosof Əbu Nəsr əl-Fərabinin baxışlarını işıqlandırmaq.

Metodologiya: tarixi, məntiqi, müqayisəli-komporotivistik, o cümlədən hermenevtik metod

Elmi yenilik: Bu, ilk növbədə özünü əl-Fərabinin timsalında bir daha Orta əsrlər müsəlman Şərqiində peripatetizmdən bəhs edərkən onun özünəməxsus və orijinal tərəflərinin olduğunun aşkarlamaqda göstərir. Tədqiqatın başqa bir özəlliyi isə təkcə Fərabinin baxışlarında Orta əsrlər müsəlman Şərqiindəki mühiti müəyyən etmək deyil, mövcud durumun da filosofun baxışlarına hansı təsirlər göstərdiyini əsaslandırmaqdan ibarətdir. Üstəlik, müəllif məqalədə ilk dəfə olaraq Fərabinin poetika ilə əlaqədar işlətdiyi ərəbcə terminlərə istinad edib sözügedən fenomenin dilimizdəki qarşılığını elmi əsaslarla müəyyən etməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: Aristotel, poetika, poeziya, Şərq peripatetizmi, İslam, dram, tragediya, komediya.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.254>

Məqaləyə istinad: Mustafayev R. (2020) *Orta əsrlər müsəlman Şərqiində Əbu Nəsr Əl-Fərabinin Aristotel “Poetika”sına münasibəti*. «Elmi əsərlər», № 1 (34), səh. 68-77

Məqalə tarixçəsi: Göndərilib – 13.01.2020; Qəbul edilib – 12.02.2020

Giriş / Introduction

Xristian kilsəsinin hegemonluğu sayəsində fəlsəfi və elmi dünyagörüşdən, demək olar ki, məhrum vəziyyətə düşmüş Orta əsrlər Avropasında Aristotelin “Poetika” əsəri yalnız XIII əsrdə ərəb dilindən latın dilinə tərcümə edilərək iki əsrdən sonra, yəni 1481-ci ildə nəşr edilmişdir [6, 370]. Qərb aləmində əsərin sonrakı taleyinə diqqət edərkən görürük ki, o, 1498-ci ildə Q.Valla tərəfindən artıq yunan dilindən də latın dilinə tərcümə edilmişdir. Amma ilk yunan mətninin ortalığa çıxması on il sonra, yəni 1508-ci ildə baş vermişdir. İstənilən halda inkaredilməz fakt ondan ibarətdir ki, müasir Qərb aləminin və bütövlükdə bəşəriyyətin tanış olduğu antik dövrün bir çox əsərləri kimi, “Poetika” əsəri də Orta əsrlər müsəlman Şərqiinin mədəni, elmi, fəlsəfi süzgəcindən keçərək günümüzdə gəlib çatmışdır. Belə ki, xristian Avropasından fərqli olaraq Yaxın Şərqdə mövcudluğunu davam etdirmiş antik irs IX əsr müsəlman intellektual mühitində ərəb dilinə çevrilərək bəşər fikir tarixinə böyük töhfələr vermiş elmi-fəlsəfi məktəblərin, görkəmli filosof və teosofların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən də Orta əsrlər müsəlman Şərqiində “Birinci müəllim” adlandırılmış Aristotelin “Poetika” əsəri ilə bağlı məlumdur ki, onun ilk tərcüməçilərindən biri yunan, suriya (suryani) və ərəb dillərini bilmiş, təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat və musiqi elmlərində dərin biliklərə sahib Kosta ibn Luka

əl-Bəlbeki (912-ci ildə ölmüşdür) olmuşdur [3, 609]. Əsərin Yəhya ibn Ədi (947-ci ildə ölmüşdür) tərəfindən də tərcümə edildiyi bildirilsə də, bu şəxsin orta əsrlər müsəlman Şərqiində “İkinci müəllim” adlandırılmış Əbu Nəsr əl-Fərabinin müəllimi, yoxsa şagirdi olduğu mübahisəli məsələlərdəndir. Elə “Poetika” da daxil olmaqla, Aristotel əsərlərinin digər bir məşhur tərcüməçisi kimi, Əbu Bışr Məttə ibn Yunusun da (939-cu ildə ölmüşdür) Fərabinin baxışlarına güclü təsir etdiyi məlumdur. Bununla belə, demək olar ki, bütövlükdə antik irs, xüsusən də bizi maraqlandıran “Poetika” əsərinin tərcümə və şərh işi Şərqi peripatetiklərinin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bunların sırasında ilk növbədə, əsasən, “Məntiqi traktatlar” adı altında verilmiş “Poetika” kitabına Fərabinin ərəb dilində iki əsər həsr etdiyini göstərmək olar. Bunlardan birincisi “Risələti fi qavanin sınaatış-şir” (“Şeir sənəti”nin (bizə görə, şəriyyətin – R.M.) qanunları haqqında traktat”) əsəridirsə, ikincisi isə “Kitəbiş-şir” (“Şeir (poeziya – R.M.) kitabı”) adlanan əsərdir.

Əsas hissə / Main Part

Aristotel və Fərabi poetikasında – şəriyyətinə poeziya

Sözügədən əsərlərlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, əgər birinci kitab elə Aristoteldə ifadə edildiyi kimi, “poetika” mənasında, yəni Antik dövr Yunanıstana xas olmuş dram və buraya aid olanlar anlamında işlədilsə, ikinci kitab artıq orta əsrlər müsəlman Şərqiinin spesifikliyini özündə əks etdirən birbaşa “poeziya” anlamını verməkdədir. Bu yerdə məşhur rus tədqiqatçısı Y.A.Fralovanın fikirlərinə diqqət etsək görürük ki, ona görə Orta əsrlər müsəlman Şərqiində “Yunanlardan (burada Antik irs nəzərdə tutulur – R.M.) İslam dini ilə ziddiyyət təşkil etməyən, yaxud ona uyğun ola bilən təbii elmi əsərlər (riyaziyyat, astronomiya, fizika, təbabət), poetika (amma poeziya deyil!), məntiq götürülmüşdür” [4, 22]. Həqiqətən də Fərabinin adı çəkilmiş əsərlərində Aristotelin təsvir etdiyi poetikadan və müəyyən qədər yunan poeziyasından bəhs edilsə də, birinci əsər bütövlükdə antik dövrdə mövcud olmuş poetikanın izah edilməsinə, ikinci əsər isə tamamilə orta əsrlər müsəlman Şərqiində mövcud olmuş şeir, poeziya qaydalarına həsr edilərək, elə buradaca poetikanın poeziyadan fərqləndiyi iddia edilməkdədir. Belə ki, bunun bariz ifadəsətək Fərabinin ikinci (“Kitəbiş-şir” (“Şeir kitabı”) adlı) əsərindən oxuyuruq ki, “Əgər ifadə/müləhizə nəyisə yamsılamaqdan ibarət olub, şeir ölçüsünə uyğun olmayıb, ritmi (ahəngi) yoxdursa, onda o, şeir deyil, poetik ifadə hesab edilir. Amma əgər ifadə bununla (poetikliyi ilə - R.M.) yanaşı, şeir ölçüsünə uyğun gəlib hissələrə bölünürsə, onda bu halda, o, şeir (poeziya – R.M.) olur” [3, 548].

Bütün bunları nəzərə alsaq, fikrimizcə, Fərabinin yalnız “Şeir sənətinin qanunları haqqında” əsəri Aristotel “Poetika”sının mahiyyətini özündə əks etdirmiş əsərdir. Odur ki, biz elə filosofun bu əsərinin məntiqindən çıxış edərək onun dilimizdə “şəriyyət” kimi anlaşılmasını daha doğru hesab edərdik. Çünki dilimizin izahlı lüğətinə diqqət etsək, burada şeir “ritmik vəzndə ahəngdar poetik əsər, nəzmə çəkilmiş bədii əsər”, daha doğrusu, poeziya, bədii əsərlərdən biri hesab edildiyi təqdirdə, “şəriyyət” sözü isim kimi (!) təqdim edilərək “bədiilik, ahənglilik, gözəllik, emosionallıq” mənasını ifadə etməklə daha çox poetikliyə və ya poetik incəsənət ifadəsinə uyğun gəlir [2, 196]. Həmçinin xatırladaq ki, elə Aristotelin “Poetika”sının qeydlər hissəsində də bu əsərin məşhur tərcüməçilərindən biri M.L.Qasparovanın vurğuladığıtək, antik dövrdə bütün ifadə formalarının indiki “ədəbiyyat” sözü kimi ümumi adı olmadığından [6, 371], Aristoteldən oxuyuruq ki, “Yalnız çılpaq sözlərdən və yaxud ölçülərdən (yəni, proza (nəsr) və ya poeziya (nəzm) şəklində olan - R.M.), xüsusən də sonuncudan, yaxud onların bir-birilə qarışığından, yaxud da bunlardan birinə əsaslanaraq istifadə edilənlər [incəsənət] hələ də [adsız] qalmaqdadır” [6, 292]. Elə görünür, Fərabi də bu boşluqdan məharətlə yararlanıb, əslində, antik dövrün teatr reallığının orta əsrlər müsəlman Şərqiinə köçürülməsinin qeyri-mümkünlüyünü gözəl anlayaraq, yaşadığı mədəniyyətdə şairlərin natiqlər kimi də fəaliyyət göstərdiklərini əldə rəhbər tutub sözügədən fərqlilikləri artıq şeirə həsr edilmiş ikinci əsərində poetika və poeziya üçün başlıca fərqləndirici əlamət olaraq seçmişdir. Amma tərcüməsinə istinad etdiyimiz M.L.Qasparovanın bununla əlaqədar Aristotelin fikrini açıqlayarkən verdiyi şərhindən onu da oxuyuruq ki, “...bu (yəni, ifadə formalarının ümumi bir adı olmadığından – R.M.), əsərlərin

mahiyyətlərinə (görə) deyil, formalarına əsaslanan yanlış təsnifatlaşdırmalara imkan verir” [6, 371]. Elə biz də Fərabinin sözügedən əsərlərində, əsasən, müxtəlif ifadə formalardan daha çox, poeziyaya istinad edildiyini müşahidə etsək də, filosofun burada Antik irslə yaşadığı mühit arasındakı fərqliliklərdən çıxış edərək orta əsrlər müsəlman Şərqi üçün poetikaya münasibətini dəqiqləşdirməyə nail olduğunu tam əminliklə söyləyə bilərik. Halbuki, bu zaman elə Aristotelin “Poetika”sına münasibətdə də onun daha çox poeziya ilə eyniləşdirildiyinin və ya poeziya şəklində təqdim edilməsi ilə rastlaşmış oluruq. Belə ki, bu məsələ ilə bağlı keçən əsrin 70-ci illərində görkəmli alim Aslan Aslanovun dilimizə tərcümə etdiyi “Aristotel: Poeziya sənəti haqqında” kitabının “Aristotel və onun Poetikası” adlı giriş məqaləsindən oxuyuruq ki, “Aristotelin nəzərində “Poetika” anlayışı müasir dildə bizim bu istilaha verdiyimiz mənadan xeyli fərqli bir mənayı ifadə etmişdir” [1, 14]. Əsərin qədim yunanca adını qeyd etmiş tədqiqatçı bildirir ki, “...əsl ad... (əsərin – R.M.) “bədi yaradıcılığın – “söz yaradıcılığı”nın özünü ifadə edir” [1, 14]. Həqiqətən də, biz əsərin qədim yunancadan fərqli olaraq sonradan latın dilindəki “Poetica” şəklinə düşdüyünün şahidi ola bilərik. Amma elə A.Aslanovun istinad etdiyi B.İ.Ordınskinin 1854-cü ildə nəşr edilmiş və “Aristotel: Poeziya haqqında” adlandırılmış tərcüməyə verilmiş şərhə müxtəlif fəsillərin müvafiq yerlərindən çıxış edib “Aristotelin hər yerdə məhz bu anlayışın (qədim yunancada verilmiş variantın, yəni, “Περὶ ποιητικῆς” – R.M.) “yaradıcılıq”, “bədi yaradıcılıq sənəti” mənasında işlətdiyi” əsas götürülərək “...bu istilahın (artıq “Poetika”nın – R.M.) hər yerdə “Poeziya” sözü ilə əvəz edilə biləcəyi” qənaətini irəli sürdüyünü görürük [1, 14]. Buradan da belə bir nəticə çıxırıq ki, deməli, əslində, heç Aristotela məlum olmayan “Poetika” sözü elə B.Ordınskinin də qeyd etdiyi kimi, yalnız, məsələn, “...iki yerdə (I və XXIII fəsillərdə) (çox güman ki, artıq əsər “Poetika” adlandırıldıqdan sonra – R.M.) “poetik əsər” mənasında işlən”diyindən A.Aslanova görə də “...“Poetika”nın şərhçiləri düzgünlük və dəqiqlik xatirinə onun adının “yaradıcılıq sənəti haqqında” (elə Ə.Fərabinin “Şeir sənətinin qanunları haqqında traktat” adı ilə səsləşdiyək – R.M.) və ya sadəcə olaraq “poeziya haqqında” (bu artıq B.İ.Ordınskinin versiyasıdır – R.M.) şəklində tərcümə edilməsini məqsədmüvafiq bilirlər ki, bununla da razılaşmaq lazımdır” [1, 14]. Elə buradan göründüyü kimi, yalnız B.İ.Ordınskinin təklifini əsaslı hesab etmiş tədqiqatçı, fikrimizcə, əsərin tərcüməsindən də sonra verilmiş “Aristotel poetikasının Şərq fəlsəfəsi və ədəbiyyatında mövqeyinə dair” başlıqlı növbəti məqaləsində belə, Ə.Fərabini irsinə lazımı diqqət yetirməmişdir. Belə ki, alimin də vurğuladığı Aristotel irsinin orta əsrlər müsəlman Şərqindəki tərcümə işləri və şərhlər mühüm rol oynadığı təqdirdə buradakı önəmli məqamlara diqqət etmədən sözügedən əsərlərin doğru analizi heç də mümkün deyildir. Halbuki, akademik A.Aslanov burada diqqəti daha çox Aristotelin və bütövlükdə Antik irsin Şərqdən və daha sonralar orta əsrlər müsəlman Şərqinin “Birinci müəllim”dən nə qədər təsirləndikləri üzərində cəmləşdirərək, Fərabinin təqdim etdiyi imkanlardan tam yararlanmamışdır. Üstəlik, sözügedən məqalədə birmənalı şəkildə Aristotel “Poetika”sının orta əsrlər müsəlman Şərqinə təsirindən söhbət getdiyi halda, burada ümumən “Şərq poetikası/poetikaları” ifadəsinin işlədilməsi, fikrimizcə, işin başqa bir qeyri-dəqiq cəhətlərindəndir.

Elə Fərabinin rus dilinə çevrilmiş “Poetika”ya aid əsərlərində də müəllifin açıq-aydın fərqləndirdiyinə baxmayaraq, poetika və poeziyanı eyniləşdirib və ya poetikanı yalnız poeziya ilə məhdudlaşdırıb, hətta poetikanın əvəzində poeziyanın növlərindən bəhs edildiyinin şahidi olmaq mümkündür (bax: 3, 532). Halbuki Fərabini birinci əsərdə Aristotel kimi poetik mülhazizələrin ölçülər, yaxud fabulalar əsasında təsnifatını mümkün saysa da, ona görə bu cür qruplaşdırmaya simvolları şərh edənlərin, poetik ideyaların tədqiqatçıların, poeziya interpretatorlarının aid olduğunu qeyd edib, bütün bunların müxtəlif xalqların və fərqli məktəblərin poeziyasını öyrəndiyini vurğulamışdır. Amma Fərabini qeyd edir ki, “Məsələn, hazırkı dövərdə (Orta əsrlər müsəlman Şərqində - R.M.) ərəb və fars poeziyasını öyrənən mütəxəssislər vardır ki, bu predmetə (yəni poeziyaya, şeirə!) aid kitablar yazırlar: onlar poeziyanı satiraya, peana, yarışma şeirlərinə, alleqorik, komik, lirik, təsviredici olanlara və digərlərinə bölürlər” [3, 532]. Bütün bunlar yalnız sadalanmış əsərlərin mövzusu olduğundan Fərabini dərhal diqqəti digərlərinə, daha doğrusu, poetikaya aid suallara yönəlmişdir. Xüsusən də, yunan poeziyasının özünəməxsusluqları üzərində çox qalmamış Fərabinin dərhal Aristotelin poetik incəsənət (fikrimizcə, mətndə verilmiş “poeziya sənəti” elə şəriyyət və ya poetika anlamında “söz

sənəti/texnikası” kimi başa düşülməlidir – R.M.) haqqındakı baxışlarına keçid etməsi onun poeziyanı poetikadan fərquendirmək istədiyinin daha bir əyani sübutlarındanndır.

Aristotel poetikasının Fərabî traktovkası

Aristotelin “Poetika” kimi tanınmış bu əsəri antik kataloqlara görə iki kitabdan ibarət olmuşdur (bax: 1, 369). Amma bunlardan yalnız birinin, yəni birincisinin günümüzə gəlib çatdığı təqdirdə, M.L.Qasparovanın qeydinə əsasən, “İkinci kitabın məzmunu, filoloqların fərziyyəsinə görə, komediyanın [birinci kitabdakına] analoji şəkildə tərtib edilmiş hərtərəfli təsvirindən və yambın (satirik lirikanın) daha az təfərrüatlarından ibarət olmuşdur” [6, 369].¹ Bu əsərdə Fərabinin dili ilə desək, əslində, şəriyyat sənətindən və ya poetik incəsənət kimi söz sənətkarlığından/texnikasından danışarkən Aristotel, onun predmetini yamsılamaq (miméseis) təşkil etdiyini vurğulamışdır.² Üstəlik, sözügedən yamsılama ilk növbədə yunan deyimləri olan “mythos”-da öz əksini tapdığından antik ədəbiyyatın mifoloji və ənənəvi süjet xəttinə malik olduqları metafizik səciyyəli (ilkin, birinci, başlanğıc, yaranış) məqamları heç də istisna etməmişdir.³ Elə poetiklik dedikdə, ifadə formasıtək yalnız poeziyanı nəzərdə tutmamış Aristotel istənilən növ deyimlərin (mythoi) necə tərtib edilməsindən bəhs edərək buradakı yamsılamanın nəticəsi kimi, epos (başqa sözlə desək, təkcə nəzm-şer formasında deyil, həmçinin yazılı, nəsr-prozaik formada və ya hər ikisinin qarışığı şəklində), tragediya, komediya, difiramb, avletika və kifaristika kimi növlərini fərqləndirmişdir. Öz növbəsində Fərabî də qeyd edilmişləri sadalayaraq onların sırasına dramayı, aynosu, diaqrammanı, satirayı, poemayı, amfigenezisi, akustikanı və artıq orta əsrlər müsəlman Şərqi reallıqlarından çıxış edərək ritorikanı da əlavə etmişdir [3, 534-535]. Əslində, ritorikaya ayrıca bir traktat da həsr etmiş Fərabî Aristoteldən fərqli olaraq “Birinci müəllim”in mühakimələrin fərqləndirdiyi apodeyktiv (sübutedici), dialektik və eristik (sofistik) formalarına ritorik və poetik olanları əlavə etməsinin özü [3, 596] onun sadalananları sonunculardan ayırdığına sübutdur. Belə ki, Fərabî özünün “Şəriyyət sənətinin qanunları haqqında” kitabda, başqa sözlə desək, “Poetika”sında qeyd edir ki, “...poetik mühakimə elə bir [mühakimədir ki, o,] nə sübutedici, nə dialektik, nə ritorik, nə də ki, sofistlik olmayıb, amma bütün bunlarla yanaşı, sillogizmin növüdür, yaxud daha doğrusu, “sillogizmdən sonra”dır (“sillogizmdən sonra” dedikdə, mən (Fərabî – R.M.) induksiya, analogiya, intuisiya və s. bu kimiləri, yəni sillogizm dərəcəsinə olanları nəzərdə tuturam)” [3, 532-533].

Fərabinin baxışlarına diqqət edərək biz onun Aristotel “Poetika”sına münasibətdə qələmə aldığı iki traktatından birincisində “şeyr” sözünü “şeyr sənəti” şəklində işlədərək poetikanın nələrdən ibarət olduğunu “Birinci müəllim”ə uyğun şəkildə izah etməyə çalışdığının şahidi ola bilərik. Halbuki, fikrimizcə, hələ də sözügedən “şeyr sənəti” ifadəsinin məna səciyyəsinə diqqət edilmədiyindən hətta tədqiqatçılar belə, sanki Fərabinin iki dəfə şeyr və ya poeziya haqqında bəhs etdiyi qənaətindədirlər. Əslində, “Şəriyyət sənətinin qanunları haqqında” əsərinin başlanğıcında filosof qeyd edir ki, o, təkcə

¹ Bunun sübutu kimi, elə əsərin ilk parçasının (1447a8) sonunda Aristotel “təbii olaraq ən birinci/ilkin olandan söhbətə başlayacağı”nı qeyd etdiyini göstərmək olar. Belə ki, sonrakı parçada o, öncə epos və tragediyanın adlarını çəkib, ardınca komediyaları və difirambaları, eləcə də kifaristika ilə avletikanın böyük hissəsini xatırladır. Göründüyü kimi, məntdə komediyadan sonra məntiqi şəkildə yambın deyil, difirambın qeyd edilməsi müəyyən ziddiyyətə səbəb olur. Çünki, difiramb qədim yunan tragediyasının başlanğıcı hesab edilib, şərab və əyləncə, daha sonra teatr tanrısı olan Dionisin şərəfinə xor nəğməsi olmuşdur. Fikrimizcə də, elə yambın qüssələnen Demetra ilahəsini əyləndirmiş xidmətçi Yambın adı ilə bağlı olub daha çox gülməli və zarafatyana davranışlarla səciyyəvi olması onu bir tərəfdən, Aristotela görə, tragediyanın əsası olan difiramb ilə əlaqələndirirsə, digər tərəfdən də satirikliyi ilə daha çox komediyaya uyğun etmiş olur ki, sonuncunun qeyd edilməsi daha doğrudur.

² Fikrimizcə, “miméseis” sözünün qarşılığı kimi istifadə edilən “təqlid/ təqlid etmək” sözü izahlı lüğətlərdə sadəcə “yamsılamaq” kimi tərcümə edilsə də, bu sözün məna yükündə dini mahiyyətin durduğu unudulmamalıdır. Belə ki, təqlid təkcə yamsılamaq olmayıb, həmçinin yamsılamanın yönəldiyinə itaəti, sözsüz tabe olmanı nəzərdə tutur. Odur ki, bu cür yamsılama Aristotel “Poetika”sında (elə Fərabinin izahatında da) nəzərdə tutulmadığından biz sadəli-mürəkkəbli “yamsılamaq” feilinə üstünlük veririk.

³ Qeyd edək ki, akademik A.B.Kudelinin müşahidələrinə görə, orta əsrlər müsəlman poeziyasında yalnız VIII əsrin sonuncu rübündən başlayaraq daxil olmuş “bədi” (ilkin, əvvəlinci, birinci, başlanğıc, yeni, təzə) sözünün daha sonra isə artıq IX əsrin sonunda eyniadlı ədəbi stilin formalaşması hadisəsi yuxarıda bəhs etdiyimiz tərcüməçilik hərəkatı ilə təxminən üst-üstə düşməklə maraqlı olub, fikrimizcə, heç də təsadüfi səsləşmə deyildir. (6, 152)

Aristotelin də tamamlamadığı bir işi sona çatdırmağı qarşısına məqsəd kimi qoymayıb yalnız sözügedən sənətlə əlaqədar dövündə rastlanan faydalı qanunlar, nümunələr və mülahizələrlə kifayətlənmişdir. Belə ki, Fərabî də Aristotel kimi, poetikanın və ya şəriyyə sənətinin yamsılamaqla əlaqədar olduğunu bildirərək, sofistikanın ondan fərqləndiyini xüsusilə vurğulamışdır [3, 531]. Filsofa görə, əgər sofistika gerçəkliyin məqsədyönlü şəkildə təhrif edilməsidirsə, yamsılamaq və ya poetikanın əsl məqsədi gerçək olanı olduğu kimi təqdim etməkdir. Başqa bir deyimlə, poetik ifadə, Fərabinin fikrincə, həmçinin reallıqda mövcud olanların analogi mühakimələrindən/ifadələrindən ibarət olanlardır [3, 532]. Amma poetik mühakimələrin mütləq yalan olduğu Fərabinin baxışlarında onların reallıqda mövcud olanları doğru əks etdirmədiklərinə görə deyil, ən azından sofistlikdəki yanlışlıqdan fərqlənərək yalnız obrazları ifadə etdiklərinə görədir. Bu baxımdan da Fərabî poetikanı sillogizmin bir növü hesab edərək onu induksiya, analogiya, intuisiya və s. bu kimi sillogizmlər hökmündə olan sillogizmdən sonrakı, daha doğrusu, növ müxtəliflikləri kimi mühakimələr adlandırmışdır [3, 532-533].

Fərabî poetik mülahizələrin və ya şəriyyətin ölçülər və fabullar əsasında təsnifatının aparıldığını qeyd edərkən bunlardan ölçülər üzrə təsnifatın musiqiçilərə, yaxud harmoniyaçılara aid olduğunu, fabul əsasında elmi təsnifatın müxtəlif xalqların və fərqli sənət məktəblərinin sənətkarlığını öyrənən simvolları şərh edənlər sahəsinə, şeir izah edənlərə, poetika – şəriyyə tədqiqatçılarına məxsusluğunu vurğulamışdır [3, 533]. Amma onun gətirdiyi misalda yalnız ərəbdilli və farsdilli poeziyaya işarə etməsi bunun tədqiqatçılar tərəfindən artıq orta əsrlər Yaxın Şərqdə Aristotel “Poetika”sının ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə dərslik olduğu qənaətini formalaşdırmaqdadır [bax: 3, 596]. Amma fikrimizcə, Fərabî bütün bunları misal gətirərkən dövrünün reallıqlarına istinad edərək özünün də qeyd etdiyi kimi, poeziyanın, yəni şeirin deyil, poetikanın, başqa sözlə desək, daha çox yunan şəriyyətinin – söz texnikasının, ustalığının anlaşılmasına çalışmışdır. Üstəlik qeyd edək ki, elə Fərabinin sadaladığı qədim yunan xor lirikası olan “pean” (yaxud “peon”) və delfik lavrla mükafatlanan tragiklərin yarışmasına oxşar şəkildə orta əsrlər müsəlman Şərqində də, amma artıq birmənalı şəkildə şairlərin Tanrını və hökmdarları təriflədikləri, o cümlədən də şeir müsabiqələri keçirdikləri adi ənənələrdən biri olduğu danılmazdır. Deməli, filosof sözügedən əsərində yunan peanın, eləcə də digər poeziya nümunələrinin xüsusi ölçüyə malik olduğunu bildirərkən daha çox Aristotelin “Poetika”sında sadalanmış antik dövr yunan poeziyası nümunələrini əldə rəhbər tuturdu. Halbuki, Fərabî məqsədinin poetika olduğunu xatırladaraq bildirir ki, “...yunan poetikası mənim burada sadalayacağım janrlara: tragediyaya, difiramba, komediya, yamba, dramaya, aynosa, diaqrammaya, satiraya, poemaya, eposa, ritorikaya, amfigenezisə və akustikaya bölünür” [3, 534-535].

Öncədən qeyd edək ki, Aristotel “Poetika”sı ilə tanışlıq bizə Fərabî ümumiləşdirməsinin “Birinci müəllim”dəki təsnifatdan fərqləndiyini deməyə əsas verir. Çünki, buna sübut kimi, məsələn, Fərabidə poetikanın janrlarından birinə aid edilmiş dramının, əslində, Aristoteldə “hərəkət etmək” kimi müəyyən etməyə çalışaraq həm tragediya, həm də komediyanın ifadəsətək təqdim edildiyini görə bilərik [6, 294]. Fərabidə isə poetik janrtək dram ümumiməlum deyim və məsəllərdən ibarət olub, burada müəyyən insanlardan, konkret şəxslərdən söhbət getdiyi vurğulanır. Eyni zamanda Aristotelin tragediyaya verdiyi “[Müəyyən] həcmə malik, vacib və bitmiş hərəkəti şifahi deyil, əməli olaraq [həyata keçirilmiş şəkildə] müxtəlif hissələrinə fərqli eşidilən [ifadə edilmiş] nitqi yamsılamaq olub, hala acımaq vasitəsilə və ehtiraslardan təmizlənmək (katharsis) qorxusuyla (həyəcanı ilə) gerçəkləşir” kimi ümumi tərif [6, 297] əsasən Fərabî tərəfindən başqa bir formada ifadə edilsə də, ona görə tragediyada başqaları üçün nümunə olan yaxşı əməl və davranışlar xatırlanır, həmçinin şəhərlərin hakimləri təriflənir. Hətta Fərabî fikrinə davam etdirib musiqiçilərin tragediyanı monarxlar qarşısında ifa etdiklərini bildirərək sözügedənlər vəfat edərkən burada onlara görə kədər-qüssəni özündə əks etdirən əlavə nəğmələr, ağılar artırıldığını da vurğulamışdır.

Fərabiyə görə, difiramb da tragediya təyinatlı olsa da, əvvəla, o, sonuncudan daha həcmli və ən başlıcası isə, ayrıca monarxlara deyil, bütün bəşəriyyətə aid müsbət mənəviyyat və xeyirxahlıqların tərənnümü edilməsidir.

Filosof Aristoteldə olduğutək, komediyanın xüsusi ölçülü poetik janr kimi insanların pis əməllərindən bəhs etdiyini, satirik formada mənfi davranış və əməllərinin tənqid edildiyini diqqətə çatdırır. Yambın isə özündə həm yaxşı, həm də pis əməllər haqqında ümumməlum deyimləri ehtiva etdiyini bildirən Fərabı bu janrın təfriqələr və müharibələr zamanı, o cümlədən, qəzəblənib hiddətlənərkən istifadə edildiyini xatırlatmışdır [3, 536]. Yaxud da, qədim yunan dilində öyüd -nəsihət, povest, pritça, tərifli söz, məzarüstü kəlam kimi tərcümə edilən “aynos” sözü poetik janrlardan biri kimi Fərabı tərəfindən yüksək ustalığı və ya gözəl, möhtəşəm olduqlarına görə zövqverici olanlartək izah edilmişdir.

Qanunvericilərin istifadə etdikləri diaqramma janrı, Fərabıya görə, nizama (qayda-qanuna) tabe olmayan və islahedilməz insanları hansı dəhşətlər gözlədiyi haqqında yazılı tələbnamələrdir. Filosof epos və ritorikanı eyni bir poetik janrlar hesab edərək bildirir ki, bu sonuncular, əsasən, tarixi səciyyə daşıyıb monarxların həyat tərzini və əməllərini əks etdirdiyitək, eyni zamanda onların idarəçilik dövrünü və bu dövrlərdə baş verənləri təsvir edir.

Fərabı satiranın musiqiçilər tərəfindən müəyyən bir ölçüdə ifaları ilə heyvana dönmüş insanların və ümumiyyətlə, heyvanların insanlara nümunə ola biləcəklərini tərənnüm etməklə bağlı olduğunu qeyd edir. Eynilə də poetikanın poema janrının əsasən şeirdən ibarət olduğunu vurğulamış Fərabı, burada müxtəlif yönlü olanlardan bəhs edildiyini bildirib, tədqiqatçıların onun epik başlanğıcı nəzərdə tutan lirik-epik nəğmələrə, daha sonralar isə epopeya səciyyəsi daşdığına düşünməyə təhrik etməkdədir [3, 600].

Poetikanın poetiklik və ya şəriyyətdən ən uzaq janrtək, amfigenezis, Fərabıya görə, təbiətşünas alimlər tərəfindən tərtib edilir və burada təbii elmlər təsvir edilir. Akustika isə musiqi sənətini öyrənənlər tərəfindən istifadə edilərək elə bu sahə ilə məhdudlaşaraq başqalarında tətbiq edilmir.

Beləliklə də, Fərabı Aristotelin, o cümlədən özünün təbirincə desək, Timistiyə və digər filosoflara, həmçinin onların şərhlərindən ibarət kitablardakı antik yunan poetik təsəvvürlərindən sonra ümumiləşdirmə aparır. O qeyd edir ki, poetləri¹, yəni bizə görə, yazarları üç kateqoriyaya bölmək olar. Bunlardan birinciləri poetik janrların istənilən birində təbiətin bəxş etdiyi və qabil olduqları imkanlarla fəaliyyət göstərənlərdir. Bu qəbildən olanların “düşüncə sahibliyi” də yalnız fəaliyyət növlərinə görədir [3, 538]. İkinci kateqoriyadan olanlar isə əksinə, əsl “düşüncə sahibi” olub, şəriyyət sənəti və ya poetika ilə yaxından tanışlıqla gözəl bir şəkildə müqayisə və metaforalar qura bilirlər. Üçüncü kateqoriyaya aid yazarlar, Fərabının fikrincə, əvvəlki iki qrupdan olanları təqlid edərək nə təbii istedad, nə də ki şəriyyət qanunlarını anlamadan və buna görə də daha çox yanlış və yanlışmalara düşər olanlardır. Buna görə də Fərabı poetik fəaliyyəti bütün bu üç qrup üzrə Aristotelin hərəkəti izah etdiyitək, ya “təbiətçə”, ya da “məcburən” baş verdiyini iddia edir [3, 539]. Poetikada ən gözəlinin “təbiətçə”/fətrətən baş verdiyini bildirən filosof, bu cür fəaliyyətdə olanların mənəvi durumunun da kamil və qeyri-kamil ola bildiyini xatırlatmışdır. Bu isə Fərabıya görə, ya ideyalardan, ya da poetik mövzulardan asılıdır. Filosof qeyd edir ki, “[Poetin/Yazarın] kamilliyi və qeyri-kamilliyi haqqında mülahizələr [müqayisə edilən] durumların oxşarlığının yaxınlığından (uyğunluğu), yaxud uzaqlığından (uyğun olmadığından) da asılıdır” [3, 540]. Fərabı həmçinin poetik janrlarda həyata keçirilən müqayisələrin də üstünlük dərəcəsinə görə fərqləndiyini vurğulamışdır.

Geniş anlamda Fərabı poetikanın təsviri incəsənətlə müqayisədə materialları fərqli olsa da, forma, yaradıcılıq və məqsədləri baxımından eyni və ya oxşar olduqlarını qeyd etmişdir. Filosofa görə, əgər poetika sənəti mülahizələrə istinad edirsə, təsviri incəsənət rənglərə əsaslanaraq insan təsəvvürləri və hisslərində yamsılamağı təqdim edən təcrübi obrazlar formalaşdırır.

¹ Fikrimizcə, Aristotelin vurğuladığı poetlər birmənalı şəkildə yalnız “şair” və ya “şairlər” şəklində tərcümə edilməyib, elə özünün də qeyd etdiyitək nəsr və nəzmin ümumi adı olmadığı təqdirdə, yalnız bir formaya, şeirə üstünlük verməyib, gündəlik praktikamızda həm şairlərə, həm də yazıçılara münasibətdə geniş bir şəkildə istifadə etdiyimiz “yazar” və yaxud “yazarlar”, xüsusən də daha çox dram əsərləri ortalığa çıxartdıqlarından “dramaturq” sözləri ilə də ifadə edilə bilər.

Fərabi bununla da poetikanın ümumi qanunlarını aşkarladığını, detallara diqqət edilməsinin isə bu sahədə hansısa növdə ixtisaslaşmaya və ya onlardan biri ilə məhdudlaşdırmağa aparıb çıxartdığından belə bir məqsəd güdmədiyini vurğulayır. Daha sonra isə o bu traktatı bitirib “Şeir kitabı” və ya poeziya adlandırdığı ikinci əsərdə artıq poeziyadan bəhs etməkdədir.

Fərəbiyə görə poeziya və ya şeir

Tədqiqatçılar tərəfindən Fərəbinin orijinal əsəri hesab edilən “Şeir kitabı” sırf orta əsrlər müsəlman Şərqiindəki poeziyanın formal, ümumi tərəflərinə diqqət çəkib onun struktur və qanunlarının izahından ibarətdir. Belə ki, öncə beytdən bəhs edən Fərəbi bildirir ki, digər xalqlardan fərqli olaraq ərəblərdə beytlərin sonu məşhur yaxud orijinal və ya ənənəvi sonluqlarla bitdiyindən onlar gözəl və kamildir [3, s.545]. İkinci əlamətə görə, beytlərdəki sözlü ifadələr əşyaları yamsılayan (burada təsvir edən – R.M.) əşyalar və ya obrazlar olmalıdır. Üçüncü şərtə beytlərdəki sözlü ifadələrin ritmik olması, dördüncüdə isə sözlü ifadələrin hissələrə bölünməli olduğu vurğulanmışdır. Beşinci şərtə bənddə bölünən hissələrin ritm, durma, iki (sabab) və üç (uatad) samitdən ibarət heca baxımından müəyyən olunduğu, altıncısında isə hissələrin düzülmə nizamının hər birinin şeirə uyğun ölçüdə müəyyən olunmalı olduğu qeyd edilmişdir... Və nəhayət, on birinci şərtə görə Fərəbinin fikrincə, “Sözlü ifadə ahəngləşdirilmiş olmalıdır” [3, 546].

Bütün bunları orta əsrlər müsəlman Şərqi poeziyasına aid edən filosof, məsələn, müqayisə üçün qeyd edir ki, “Homerin (yunan poeti¹) şeirlərinə nəzər yetirdikdə görünür ki, o, sonluqların bərabər olması şərtinə əməl etməmişdir” [3, s.548]. Elə buradan da Fərəbi özünün artıq yuxarıda verdiyimiz və poetikanı poeziyadan prinsipial olaraq fərqləndirən mövqeyini ifadə edir ki, buna görə şeir ölçüsünə və ritmə salınmayan ifadə şeir deyil, poetik mülahizədir. Şeirə gəldikdə isə, filosof onun strukturunun və mahiyyətinin iki qaydaya əməl edilməsi ilə əlaqədar olduğunu vurğulamışdır. Bunlardan biri, şeirin əşyaları yamsılamaq olan mülahizələrdən ibarət² olmasıdır, ikincisi, “Şeir gərək bərabər zaman kəsiyində ifadə edilə bilən hissələrə bölünməlidir” [3, 548]. Həmçinin bəzi şairlərin təbii istedadlarından irəli gələrək əminəddici mülahizələr yürütmələrini, Fərəbi, hətta belələri şeir formasında olsa da, ritorik olanlar hesab edib, yenə də onların poetik və ya şeiriyyət olmadıqlarını iddia etmişdir [3, 550]. Daha sonra yenə də əşyaları yamsılamaq məsələsinə diqqət çəkən Fərəbi qeyd edir ki, bu əməllə (praktik) və mülahizələrlə ifadə edilə bilər. Mülahizələri insanın təxəyyül etməsi ilə əlaqələndirən Fərəbi bunların da iki növünü fərqləndirərək, ümumiyyətlə, sübut üçün biliyin, topikada fikrin, ritorikada əminliyin vacib olduğu kimi, poeziyada da xəyal etmənin lazımlığını vurğulamışdır [3, 551].

Nəticə / Conclusion

Fərəbinin Aristotelin “Poetika” əsərinə münasibətdə iki traktat qələmə alması onun poetikanı poeziyadan fərqləndirdiyinə ən bariz sübutdur.

Dilimizdə şeir poeziyaya uyğun gəldiyi halda, “şeir sənəti” kimi ifadə poetika anlamında olub, “şeiriyyət” şəklində tərcümə edilə bilər.

Fərəbinin “Şeir sənəti qanunları haqqında” əsəri sırf poetikaya aid olub, burada yunan mədəniyyətinin poetik nümunələri yığcam şəkildə, Aristotelin əsərini təkrarlamadan orta əsrlər müsəlman Şərqi kontekstindəki izahatlarından ibarətdir.

¹ Homerin poet olduğunu Aristotel onun əsərləri timsalında da əsaslandırmışdır. Belə ki, Aristotelin “Poetika” əsərində oxuyuruq ki, “...onun (Homerin – R.M.) “Marqit” i komediyaya aid olduğutək, “İliada” və “Odisseyə” sı tragediyaya aiddir” (1, s.295). Odur ki, biz mətndə təqdim edilmiş sitatı tərcümə edərəkən rus variantında olduğu kimi, “şeirlərinə” (stixov) sözünü eynilə saxlasaq da, fikrimizcə, bu növbəti pəncərdə də təsdiqləndiyitək “mülahizə/ifadələr” (vıskazıvaniye) şəklində verilə bilər. Başqa sözlə desək, hər şair poet (dramaturq) olmayıb, əsəri poetikliyə, şeiriyyətə (dramaturgiyaya) aid olmadığı halda, istənilən poet (dramaturq) həm də şair kimi qələmə verilə bilər.

² Əgər Fərəbiyə istinad etsək, onun burada şeirə aid edilən “yamsılamaq” ifadəsi poeziyanı poetika ilə eyniləşdirməyə imkan versə də, əslində, şeirdəki yamsılamağın, şeiriyyətdəki, başqa sözlə, poetikadakı “yamsılamaq”dan, sadəcə, ritm və ahəngdarlıqla fərqləndiyini qeyd edə bilərik.

Fərabî “Şeir kitabı” əsərində orta əsrlər müsəlman Şərqişdə poeziyanın və ya şeirin struktur və mahiyyətindən bəhs edib, bir daha onun poetikadan, şeriyətdən fərqli və oxşar cəhətlərini aydınlaşdırmışdır.

Fərabî poetikaya aid “Şeir sənəti qanunları haqqında” əsərində qeyd etdiyitək, məqsədi heç də şeir haqqında kitab yazmaq olmayıb, hətta poeziya, şeirə aid “Şeir kitabı” əsərində də yamsılamaq şəklinə həyata keçirilən şeirin şeriyətdən prinsipial fərqliliyini aydınlaşdırmışdır.

Fərabinin sözügedən əsərləri ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, bəzi tədqiqatçıların iddia etdikləritək, orta əsrlər müsəlman Şərqişdə, xüsusən də filosofun yaşadığı dövrdə yunan mədəniyyətinin poetikaya aid elementləri təcrübədə gerçəkləşdirilməsə də, onlar haqqında geniş məlumat mövcud olmuş və daha çox şairlər öz əsərlərində poetikliyə və ya şeriyətə can atmışlar. Amma bütün bunlar elə Fərabî tərəfindən poetika deyil, ritorika kimi dəyərləndirilmişdir.

Fərabinin sözügedən əsərlərində misallar qismində və ya elə mətnlərin məzmununda musiqi, təsviri incəsənət, o cümlədən heykəltəraşlıqdan bəhs edilməsi orta əsrlər müsəlman Şərqişin antik dövr estetikasına heç də laqeyd olmadığıni əyani sübutlarındandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Aristotel: Poeziya sənəti haqqında. Tərcümə, məqalələr və şərhələr Aslan Aslanovundur. Bakı, 1974, 192 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 712 s.
3. Al-Farabi Abu Nasr Mukhammad. Logicheskiye traktaty (Per. s arabskogo). Red. koll. A.M.Kunayev (otv.red.) i dr. Alma-Ata: Izd. «Nauka» Kazakhskoy SSR, 1975, 672 s.
4. Frolova Y.A. Istoriya arabo-musulmanskoy filosofii. Sredniye veka i sovremennost. Uchebnoye posobiye. M., 2006, 199 s.
5. Kudelin A.B. Arabskaya literatura: poetika, stilistika, tipologiya, vzaimosvyazi. Ros. Akademiya Nauk. In-t mirovoy literatury im. A.M.Gorkogo. M. Yazyki slavyanskoy kultury, 2003, 512 s.
6. Politika. Aristotel (Per.S.A.Zhebeleva, M.L.Gasparova), M. AST: Tranzitkniga, 2005, 393, [7] s. – (Philosophy)

Отношение Абу Наср Аль-Фараби к "Поэтике" Аристотеля в средневековом мусульманском Востоке

Ради́ф Мустафаев

Доктор философии по философии, доцент, Институт Философии и Социологии НАНА, старший научный работник. Азербайджан.

E-mail: hradif@mail.ru

Резюме. В данной статье освещаются взгляды философа-перипатетика Абу Насра аль-Фараби, который выразил свое отношение к произведению «Поэтика» античного греческого философа Аристотеля, жившего на средневековом мусульманском Востоке. Таким образом и выявлены сходства и различия средневекового мусульманского Востока с Античности. Итак, говоря о перипатетизме на средневековом мусульманском Востоке мы должны обратить внимание на его уникальные и оригинальные аспекты. Другой своеобразной особенностью исследования является не только определение среды средневековом мусульманском Востоке в возрениях аль-Фараби, но и влияние той среды на взгляд философа.

Цель: цель статьи осветить взгляда средневекового философа-перипатетика Абу Насра аль-Фараби, который выразил свое отношение к произведению «Поэтики» античного философа Аристотеля.

Методология: исторические, логические, сравнительно-корпоративистские и герменевтические методы.

Научная новизна: прежде всего, это выражается в том, что раскрываются и его уникальные и оригинальные аспекты говоря о перипатетизме на средневековом мусульманском Востоке в лице аль-Фараби. Кроме того, впервые в статье автор ссылаясь на арабские терминов использованные аль-Фараби при работе с поэтикой Аристотеля пытался научно определить точное понимание термина «поэтики» в азербайджанском языке.

Ключевые слова: Аристотель, поэтика, поэзия, Восточный перипатетизм, Ислам, драма, трагедия, комедия.